

XIX ЗУУНЫ ҮЕЭС ХИЛИЙН ЧАНАДАД ХЭВЛЭГДЭЖ ЭХЭЛСЭН МОНГОЛ НОМЫН ТУХАЙ

Т. Етекбай

Товч утга: XIX зуунаас Орос Улсад хэвлэгдсэн монгол ном Дорнод Сибирийн Байгалийн цаадахь төмөр замаар худалдаачдын нүүс, аялан явагсадаар дамжин Хиагтын боомтоор Ар Монголд нэвтэрч байсан бол, Чита Харбиныг холбосон төмөр замаар Хайлараар дамжин Өвөр Монголд тараагдаж байв. Орос Улсад хэвлэгдсэн монгол хэл дээрх ном хэвлэл Монголын нийгэмд илүү нөлөөтэй байсны үр дүнд Богд хаант тусгаар тогтносон Монгол Улсад 1912 онд ном хэвлэлийн техникжссэн аргыг технологийн хамтаар Оросоос шууд авч хэрэглэв. Ингэснээр Монгол Улсад олон жилийн туршид хэрэглэж ирсэн ном хэвлэлийн модон барын аргыг халж, оронд нь нэвтэрсэн орчин цагийн хэвлэлийн техникжссэн аргаар ном зохиол, сонин, сэтгүүл хурдан шуурхай олон тоогоор хэвлэгдэх болсон нь монголын нийгэмд асар их ач холбогдолтой цоо шинэ үзэгдэл болов. Монгол Улсад орчин үеийн аргаар ном хэвлэгдэхээс өмнөх үеийн түүхийг гадаад, дотоод хүчин зүйлийн хүрээнд судлахад энэхүү өгүүлэл зориулагдсан болно.

Түлхүүр үг: Айгуны гэрээ, хорголжин бар, чулуун бар, крилл үсэг, монгол ном, төмөр хэв, хэвлэх үйлдвэр, техникжссэн хэвлэлийн арга.

1. XIX зууны дунд үеэс XX зууны эхэн үеийн Ар Монголын гадаад нөхцөл байдал.

Монголын хойд хөрш болох Орос Улс нь XIX зууны дунд үе хүртэл дорно талдаа газар нутгийн хил хязгаараа бүрэн тогтоогүй байжээ. Орос Улсын Дорнодын талаархи бодлогод XIX зууны дунд үед Монгол чухал үүрэг гүйцэтгэж байв. 1858 он 5 дугаар сарын 16 (29)-нд Айгунь хотод гарын үсэг зурсан Орос, Хятадын гэрээ нь олон улсын харилцааны асуудал, түүний дотор Орос Улс Монголтой харилцах асуудлыг шийдвэрлэх урьдчилсан нөхцөл болсон ажээ. 1860 оны 11 дүгээр сарын 2(14)-нд Бээжинд Орос, Хятад Улс Айгуны гэрээний нэмэлт шинэ гэрээнд гарын үсэг зуржээ. Бээжингийн энэ гэрээгээр Орос, Хятадын дорнодын бүх хилийг албан ёсоор тогтож, Өргөө (нийслэл Хүрээ)-нд Оросын консулыг нээх боломжийг олгосон байна. Ийнхүү Орос, Хятад хоёр улсын хоорондын харилцаанд

ахиц гарч, харьцангуй урт хилийн асуудлыг тохирсон тул төвлөрсөн худалдаа ба хил орчмын ард иргэдийн харилцааг хөгжүүлэх боломжтой болжээ. 1862 онд “Орос, Хятад хоёрын хуурай газрын худалдааны журмыг” баталж, орос хятадын хилийн шугамын 50 метрийн дотор худалдааны татвар ногдуулахгүй байхаар заажээ. Түүнчлэн Монголын бүх газар нутагт барааг татваргүй худалдаалахыг оросуудад зөвшөөрчээ. Бээжингийн гэрээний 5 дугаар зүйлийн дагуу Орос Улс 1861 онд өөрийн консулыг Өргөө (нийслэл Хүрээ)-нд суулгав. Оросын хаан II Александр Монголд суух анхны консулаар Крымын дайны баатар, язгууртан, ахмад Константин Николаевич Боборыкинийг томилжээ. Консулын орчуулагч нарийн бичгийн даргад Дорнод Сибирийн генерал-губернатор Н.Н.Муравьевийн санал болгосны дагуу түүний орчуулагчаар ажиллаж байсан Яков Парфеневич Шишмаревыг баталжээ. Хоёр жилийн дараа Я.П.Шишмаревыг консулаар томилж 1911 он хүртэл ажиллуулсан байна.¹

Үүний дараа байдал эрс өөрчлөгдөж эхэлжээ. Баруун хилийн хэсэг болон Онон, Аргун голын дагуу Хиагтаар дамжин Монголд худалдаачин, казакууд, жижиг хөрөнгөтөн, тариачид ажлаар болон сонирхлоор цувах болжээ. 1865 онд тэнд 3977² хүн ирсэн бөгөөд зарим нь тэнд бүр үлдсэн ажээ. Тэд Орос, Монголын харилцааны эхлэлийг тавьцгаажээ. Ийнхүү нийслэл Хүрээнд Орос Улсын консул ажиллах болсон нь орос иргэдтэй холбоотой болон хоёр талын улс төр, эдийн засаг, соёлын хүрээний олон асуудлыг шийдвэрлэх таатай боломжийг олгосон байна.

Ийнхүү Монголд орос хүмүүс олноор суурьшиж эхэлсэн нь тэдний эрх ашигт нийцэх үйлчилгээ бий болгохыг шаардав. 1863 оноос Хиагт-Чуулалт хаалгын хооронд явдаг худалдаа, албаны хүмүүсийн шуудангийн газар байгуулагдаж, түүний төв нь Консулын дэнжид байв. Шуудангийн унаа хөсгийг монголчууд хөлсөөр залгуулдаг байсан учир, жилдээ 100 гаруй мянган рублийн хөлс авч байжээ³. Их Хүрээнд “Монголор” гэдэг алтны нийгэмлэгийн захиргаа, мөн Орос, Хятадын банк бий болжээ. Ийнхүү Их Хүрээ Монгол дахь Оросын худалдаа, аж үйлдвэрийн капиталын бааз болж, Их Хүрээнд Оросын засгийн дээрмийн бодлогын төв бий болов. Их Хүрээнд орос хүмүүсийн тоо олширсны олонхи нь Монгол дахь Оросын худалдаа, аж үйлдвэрийн баячууд байв. 1890 онд Хүрээнд 100 гаруй орос хүн байнга суудаг байсан нь Манжийн төрийн харьяа нутагт байсан Оросын харьяат нарын хамгийн олон нь байжээ⁴.

1. Единархова Н.Е. Яков Парфеневич Шишмарев – русский консул в Монголии. // Сибирский архив. Выпуск 2. Иркутск. 2000. стр.11-32, 13.

2. Архив внешней политики Российской империи /АВПРИ/. Ф.292. Консульства в Урге, 1865. Ед. Хр. 2. Л.14

3. Позднеев А. Монголия и монголы. СПб, 1896. стр.147.

4. Мөн тэнд.

Консулын дэнжид 1867 оноос эхлэн Хүрээний цаг агаарыг шинжлэх станц байгуулж, Пульков дахь одон орныг шинжлэх газарт сар жилийн эцэст мэдээгээ явуулдаг байжээ. Орос-монгол орчуулагч, хэлмэрчийн сургууль, бас Их Хүрээний орос бага сургууль байгуулжээ. 1909 онд Хүрээнд орос больниц, аптекийн газар нээгдэж, тэнд орос хүмүүсээс гадна хятад, монголчууд эмнэлгийн тусламж авдаг байв. 1887 онд оросын худалдаачид Туул голд анхны гүүр барьжээ. Их Хүрээ Монгол орныг судлах гэсэн орос, Европын эрдэмтэд ирдэг чухал төв болсон учир Оросын соёлын нөлөөг түгээх газар болж байв. Хүрээг дайрч олон тооны элч, албаны ба эрдэмтэн орос хүмүүс дээр үеэс явж байсан ба ялангуяа 1870-аад оноос Төв Азийг судлагч Оросын нэрт эрдэмтэн Н.М.Пржевальский, П.А.Ровинский, Г.Н.Потанин, М.З.Певцов, Н.М.Ядринцев, А.М.Позднеев В.А.Обручев, П.К.Козлов, ургамалч И.В.Полибин, газар зүйч В.Ф.Новицкий зэрэг эрдэмтэд Их Хүрээнд ирж байжээ. Тэд Монголыг тал бүрээс нь гүнзгий судлах эрдэм шинжилгээний ажлаа Их Хүрээнээс эхэлдэг байжээ⁵.

Хаант Орос Улсын засгийн газраас Монголтой харилцах бүх сувгийг ийнхүү нээж өгсөн нь алсад Хятадтай залгаа хилийн шугамыг өөрчлөх, аль болох Ар Монголд өөрийн байр сууриа бэхжүүлэх гэсэн хүсэл эрмэлзлэлийн илрэл байсан юм. Орос Улсын хувьд нэг талаас урт хилийн шугамаар Хятадтай шууд хиллэх нь эрсдэлтэй хэмээн үзэж, нөгөө талаас монголын мал, түүхий эдийг хямдхан авч өөрийн барааг борлуулах гэсэн улс төр, эдийн засгийн сонирхолын үүднээс Дорнод Сибирийн генерал-губернатор Н.Н.Муравьев Монголтой харилцаа тогтоох талаар идэвхитэй ажиллажээ. Тэрээр Монголд оруулсан нууц туршуулуудын тусламжтайгаар олон нийтийн саналыг үндэслэж нууц бослого гаргах замаар манжийн засаглалын ноёрхолыг бут ниргэх боломжийг судалж, Өргөөгийн засаг ноёд, монголын төлөөлөлтэй хувийн харилцаа тогтоох талаар хүчин зүтгэж байжээ⁶. Үүнээс үзэхэд Орос улс хамгаалалтгүй байсан Гадаад Монголтой холбогдсон хилийн бүсээ баталгаажуулах, Монголтой худалдаа эдийн засгийн харилцааг бэхжүүлэх холын зорилготой байжээ.

XIX зууны үед Орос, Монголын улс төр, эдийн засаг, соёлын харилцааны анхны суурь ийнхүү тавигдаж байсантай зэрэгцэн Орос Улсад монгол судлалын эхлэл мөн тавигдаж байжээ. Орос Улсын Санкт-Петербург, Казанийн их сургуульд монгол судлаач эрдэмтэдийн зүтгэл санаачилгаар монгол хэл бичиг сургах, судлах зорилготой тэнхим байгуулагджээ. Монгол хэлний сургалт, монголын талаар судалгаа явуулах болсны үр дүнд эхлээд Санкт-Петербургт, мөн зууны 30-аад оноос Казаньд, мөн зууны эцсээс

5. Дүгэрсүрэн Л. Улаанбаатар хотын түүхээс. УБ., 1956. т.50-54.

6. Единархова Н.Е. Русские в Монголии: основные направления и формы экономической деятельности 1861-1921 гг. Автореф. Дисс. Докт. Ист. Наук. Н.Е.Единархова. Владивосток, 2006. 52 с.

Эрхүү, Владивостокт хорголжин үсгийн монгол ном хэвлэх болжээ. Монгол ном ийнхүү хэвлэх болсон нь санамсаргүй зүйл байгаагүй ажээ. Оросын Петр хаан 1700 оны зургадугаар сарын 18-нд гаргасан зарлигтаа Орос Улсад монгол хэл судлахын чухлыг заагаад номын сандаа монгол, төвд ном авчир гэж зарлиг буулгаж байсан тухай монголч эрдэмтэн О.М.Ковалевский 1836 онд хэвлүүлсэн “Монгол уран зохиолын унших бичиг” номдоо дурдсанаас үзвэл, эртний түүхтэй, гарал үүслээр нэн содон үнэт зүйл болох монгол бичгийн соёл, монгол номтой танилцах хүсэл эрмэлзлэл Оросын хаан тэргүүтэй дээдсийнхнээс эхлээд номыг дээдэлдэг сэхээтний дотор их байжээ. Энэ нь нөгөө талаар Орос Улсын Монголыг өөртөө татах, харьяалалдаа байлгах гэсэн улс төрийн бодлоготой холбоотой байсан юм. Учир иймээс монголчуудад зориулсан ном хэвлэлийг өөрийнх нь хэл дээр хэвлэж түгээх нь нэн чухал ач холбогдолтой хэмээн үзэж, Орос Улсын томоохон хотуудад монгол ном хэвлэх техник, технологийн боломжийг бүрдүүлж, монгол үсгийн хэвийг цутган, хорголжин үсэг үйлдвэрлэж, буриад монголоос хүмүүсийг зориуд аваачиж сургаж байв.

Нэн эртний уламжлалтай монгол модон барын номын түүхийн асуудлаар судалгааны ном, эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд нэлээд нийтлэгджээ. Харин орчин цагийн монгол ном анх хэдийнээс хэвлэгдэж эхэлсэн болон ямар үе шатыг дамжиж өнөө хүрсэн тухай судалгааны дорвитой ажил хийгдээгүй ажээ. Модон барын дараа үе болох орчин цагийн машинжсан аргаар хэвлэгдсэн монгол номын хөгжлийн түүх нь Монгол Улсын хувьд XX зууны эхэн буюу Монголыг манжийн дарлалаас чөлөөлж Богд хаант тусгаар Улс байгуулсан цаг үеэс эхэлдэг гэж үздэг. Гэвч машинжсан хэвлэлийн арга нь хоосон газар үүсээгүй, Оросын дээрхи томоохон хотуудад хорголжин бараар монгол ном хэвлэж байсан бааз суурин дээр буй болжээ. Монголчууд хорголжин үсэг, хэвлэлийн техникийг Санкт-Петербург, Эрхүү хотуудаас авч, ном хэвлэх өрнөдийн соёлыг анх дэлгэрүүлж байжээ. Иймд Монгол Улсад ном хэвлэх орчин цагийн арга нэвтрэхээс өмнө хэдийд, хаана монгол үсгийн ном хэвлэгдэж, ямар замаар Монголд тараагдаж байв, энэ нь Монголын орчин цагийн ном хэвлэл үүсч хөгжих утгал нөхцөл болсон эсэхийг судлах явдал Монгол Улсын ном хэвлэлийн хөгжлийн түүхийн хувьд онол практикийн чухал ач холбогдолтой юм.

2. XIX зуунд гадаадад хэвлэгдсэн монгол номын тухай.

XIX зууны эхэн үеэс Орос Улсын Санкт-Петербург хотод хорголжин үсгийн монгол ном хэвлэж эхэлсэн байна. Мөн зууны хоёрдугаар хагасаас крилл үсгээр христосын шашны ном монголчлон хэвлэж байжээ. Тэр зууны тэргүүн хагаст Буриад монгол зохиогчийн номыг хорголжин бараар хэвлэж эхэлсэн бол, мөн зууны хоёрдугаар хагаст Өвөр монголд хорголжин бараар

ном хэвлэж эхэлсэн байна⁷. Орос Улсад монгол номын хорголжин үсгийн хэвийг хэдийд, хэн үүсгэсэн тухай мэдээ баримт хараахан олдохгүй байгаа ч монголч эрдэмтэдийн заавраар монгол хүн бүтээсэн байх бүрэн үндэстэй юм. Монгол үсгийн хэв үүсгэж бэлтгэх нь нарийн төвөгтэй, цаг хугацаа их шаардсан, бэрхшээл дунд хийгдэх ажил байсныг Өвөр Монголын харчин хошууны Тэмгэт гэдэг хүний тэмдэглэлээс ойлгож болох ажээ. Тэрээр: “Монгол хүн болж төрсөн өчүүхэн төдий хүч тэнхээгээ гүйцэтгэсүгэй хэмээн энэ хорголжин хэвийг эхлэн үүсгэж хэдий чинээ гашууныг эдэлж өдөр сарын харшил харамжийг арилган өнгөрөөсөөр сая завшаанаа бүтээн гаргав” гэж “Монгол үсгийн хэвийг үүсгэн гийгүүлсэн хүний тэмдэглэл” (1925) номдоо бичсэн байжээ. Энэ хүний тухай доктор Ш.Чоймаа, “Өвөр Монголын Зостын чуулганы харчин баруун хошуунд төрсөн Тэмэгт (1888-1939) бол монгол хорголжин үсгийн хэвийг өөрөө үүдэн бүтээж, 1922 онд Бээжинд Монгол бичгийн хороог үүсгэн байгуулж, өдий төдий ховор ном судрыг хэвлэж түгээсэн түүхтэй хүн”⁸ юм гэж бичжээ. Тэмэгтийн монгол үсгийн хэвийг үүсгэсэн цаг хугацаа XIX зууны хоёрдугаар хагаст Өвөр Монголд хорголжин үсэг ашиглаж ном хэвлэж эхэлсэн цаг үетэй тохирч байгаа юм. Ийнхүү монгол үсгийн хэв үүссэн нь Хятадын Харбин, улмаар Бээжин хотод монгол номыг техникийн тусламжаар хэвлэх боломжийг буй болгожээ.

XIX зуунаас хилийн чанадад хэвлэгдэж байсан монгол номыг сэдвийн чиглэлийн дагуу хоёр бүлэгт хувааж болохоор байна. *Нэгдүгээрт*, монгол хэл дээр хэвлэгдсэн шашны суртлыг дэлгэрүүлэхэд зориулсан ном. *Хоёрдугаарт*, монгол хэл дээр хэвлэгдсэн монголын хэл соёлын холбогдолтой ном зохиол.

Нэгдүгээрт, Монголчуудын дунд христосын шашны номлолыг дэлгэрүүлэх зорилгоор XIX зуунд Европт анх удаа Оросын нийслэл Санкт-Петербург хотод христосын шашны судрыг монголоор хэвлэжээ. “Дээд онц бурхан Исүс христосын ивээлээр нүглээс болон нүглийн нэхлэгнээс хэрхэн гарахуйг үзүүлэгч ном”, “Сайн амгалангийн явдал” зэргийн хураангуй номыг орос хэлнээс орчуулан 1818 онд хэвлэжээ. Энэ нь тэр үед Оросын нийслэлд монгол номын дармал үсгийг хорголжоор нэгэнт цутгасан байсныг гэрчлэх аж. Христосын шашны эл номын оршилд монголчуудад зориулан амар хялбар ойлгогдох үгээр орчуулахыг ихэд хичээсэн, энэ нь үнэхээрийн хэцүү байсан, уул номыг монгол буриад нар нийтээрээ уншихад зориулснаа дурджээ.

Герман гаралтай оросын монголч эрдэмтэн Я.Шмидт “Бидний эзэн Исүс христосын шинэ Тестамент” гэж монголчилсан шашны номыг 1830 онд Санкт-Петербургт хэвлүүлсэн байжээ. Бүх Оросын номын санд хадгалаастай байдаг орчуулагчийн нэргүй хэвлэгдсэн мөн “Яков бурхны хуучин

7. Шүтэр Ц. Монгол модон барын ном. УБ., 2002. т.13.

8. Чоймаа Ш. Монголын судлалын өгүүлүүд. УБ., 2003. т.69.

Тестамент” хэмээх 1300 хуудастай дэлгэрэнгүй номын хэвлэлийн мэдээнд “Хотон дор шашныг номлогчдын бард 1840 дүгээр оноо дарагдав” гэж тэмдэглэжээ.

Монгол ном хэвлэдэг хот хаана байсан нь энэ хэр мэдэгдсэнгүй⁹. Шашны монгол номын талаар монголч эрдэмтэн О.Ковалевский: “Английн шашин номлогч Сталлибрасс, Сван, Юиль гурав Эрхүүгийн губернийн монгол, буриад нарт зориулан христосын шашин сурталчлаад удаж байна. Монгол хэлээр ярьдаг бусад ард түмний дунд ариун номыг монголоор орчуулжээ. Тэдний орчуулгыг Сэлэнгийн зүүн эрэг дэх Сэлэнгинска хотын ойролцоох шашинномлогчдын байшинд хэвлэдэг байлаа”¹⁰ гэжээ. Английн иргэн Роберт Юиль шашны номын хажуугаар монгол хэл зүйн ном хэвлүүлсэн байдаг. Тухайлбал, тэрээр “Монгол хэлний үгс” номоо хэвлүүлэхийн тулд Санкт-Петербургээс 1837 онд зөвшөөрөл аваад Сэлэнгийн балгасны өмнө талд байсан христосын шашин номлогчдын барын газар 1837 онд хэвлүүлжээ¹¹. Э.Сталлибрасс, В.Сван хоёр Я.Шмидтын үүнээс 40 жилийн өмнө хэвлүүлсэн христосын шашны шинэ Тестаментийг грек хэлнээс монголчлон Санкт-Петербург хотноо 1880 онд хорголжин бараар хэвлүүлжээ. 1853 онд Санкт-Петербургт улаан, хар бэх хослуулан кирилл үсгээр хэвлэгдсэн “Монголун келе-бар бурхан дор уйлэтку геген уйлетборин иосоту ном ану оршибай” шашны ном 1870 онд “Монголун келе-бар бурхан дор уйлэтку чихула керыкту ном нугут-ану бүрине орошибай” гэсэн гарчигтай кирилл үсгээр дахин хэвлэгджээ.

Шашны номыг Оросын дээрхи хотуудаас гадна Монголын хилийн ойролцоох Хиагт, Харбин хотод хэвлэдэг байжээ. Энэ нь шашны номлолыг Буриад, Ар, Өвөр Монголд тараахад хялбар байсныг бодолцсон хэрэг. Өргөөнд Оросын консул байгуулагдсанаар Монголд христийн шашин дэлгэрэх үүд хаалга нээгджээ. 1870 оны орчим Консулын дэнжид Оросын Үнэн итгэлт шашны “Свято-Троцкий” гэдэг сүм бий болжээ¹². Христийн шашинтнууд Хиагтаар дамжиж орж ирдэг байсан нь шашны номлолыг Монголд дэлгэрүүлэх чухал суваг болж байв. Монголчуудын дунд христосын шашныг ном хэвлэлээр анх сурталчлагчид европынхан байсан төдийгүй, тэд монгол үсгийн орчин цагийн ном хэвлэл үүсэхэд тодорхой үүрэг гүйцэтгэснийг дурьдууштай.

Хоёрдугаарт, монгол хэл дээр хэвлэгдсэн төрөл бүрийн сэдэвтэй ном зохиол. Оросын нэрт монголч эрдэмтэн Осип Михайлович Ковалевский (1800-1878) Монголын ном, бичиг соёлыг Европ дахинд түгээн дэлгэрүүлэх,

9. Шүгэр Ц. Монгол модон барын ном. УБ., 2002. т.149.

10. Монгольская хрестоматия составленная Осипом Кавалевским, том I, Казань, 1836. стр. 294.

11. Шүгэр Ц. Монгол модон барын ном. УБ., 2002. т.148.

12. Дүгэрсүрэн Л. Улаанбаатар хотын түүхээс. УБ., 1956, т.50.

орчин цагийн монгол номыг үүсгэн хөгжүүлэхэд үнэтэй хувь нэмэр оруулжээ. 1828-1829 онд Буриад, Халхын Их хүрээ, Монголын хөдөө нутгаар явж аман ярианы монгол хэл маш сайн сурсан О.Ковалевский 1830 онд Монголд дахин ирж ном, судар олныг цуглуулж аваад буцахад нь Богдоос түүнд хутагт цол шагнасан гэж Ю.Талька Грынцевич түүний 100 жилийн ойд зориулсан номдоо¹³ өгүүлжээ. Осип Ковалевский 1820-иод оны эцсээс эхлэн монгол хэл судалж Казан хотын шашны академи, Казанийн их сургуулийн монгол хэлний тэнхимийн оюутнуудад монгол хэл заахын хамтаар өөрийн бичсэн “Монгол хэлний товч зүй”-г 1835 онд, “Монгол уран зохиолын унших бичиг” I ботийг 1836 онд, II ботийг 1837 онд, “Монгол-Франц-Орос толь бичиг” (гурван боть)-ийг 1844 онд тус тус Казан хотод хэвлүүлсэн байна. Казанийн Эзэн хааны академийн том номын санд дорно дахины модон барын болоод бичмэл 189 судар байсны 120 нь монгол ном байсан бөгөөд тус номын сангийн дорнын номын салбарыг О.Ковалевскийн санаачилгаар байгуулсан байжээ. Тэндэх монгол ном нь сурах бичиг, шашны судар, Ганжуурын доторх судар, хууль, түүх газар зүйн ном, анагаах ухааны судар, одон орны судар зэрэг ангилалтай байжээ¹⁴.

XIX зуунд Казан хотод монгол ном хэвлүүлж байсан дараагийн хүн бол профессор Александр Васильевич Попов (1808-1865) юм¹⁵. А.Попов монгол хэл эхлэн суралцагчдад зориулсан “Монгол унших бичиг” I, II дэвтэр 1836 онд, “Арифметика”(Тоо бодлого) 1837 онд, “Халимаг хэлний зүй” 1848 онд, “Ижил мөрний халимагийн тухай товчхон тэмдэглэх нь” зэрэг арван ном Казан хотноо хэвлүүлж монгол номын үүсэл хөгжилд тодорхой хувь нэмэр оруулжээ. А.Поповын зохиосон “Арифметика” буюу “Зурхайн утга” бол монгол тоо бодлогын анхны ном бөгөөд нийслэл Хүрээнд байгуулагдсан бага сургуулиудад хичээлийн сурах бичгийн хувиар ашиглагдаж байв.

1835 онд Хиагтын Орос-монгол цэргийн сургуулиас Казан хотын гимназид суралцахаар явсан дөрвөн монгол хүүхдийн нэг нь болох Банзарын Дорж (1822-1855) гимназийн дараа Казанийн их сургуульд суралцаад 1846 онд төгсөхдөө бичсэн “Монголчуудын хар сүсэг ба бөө мөргөл” сэдэвтэй дипломын ажил нь эрдэм шинжилгээний онцгой бүтээлээр үнэлэгдэн түүнд дэд эрдэмтний зэрэг шууд олгожээ. Б.Дорж Казанийн их сургуульд суралцаж байхдаа “Дэлхий нийтийн газар зүй”, “Монгол хэлний зүй” хоёр монгол ном зохиосны эх бичмэл нь Казанийн их сургуулийн багш О.Ковалевскийд

13. К 100 летию рождения Осипа Михайловича Кавалевского (1800-1878) Ю.Талька-Грынцевича. Иркутск, 1902.

14. Каталог университета, 1850. (Котологъ, “санскритскимъ, монгольскимъ, тиветскимъ, маньджурскимъ и китайскимъ книгам и рукописямъ императорского казанского университета хранящимся, в Казань, 1846. стр. 263. Энэ бүртгэл одоо Орос Улсын Татарын нийслэл Казан хотын ховор номын сангийн хөмрөгт хадгалагддаг байна.)

15. За 100 лет Библиграфический словарь профессоров и преподавателей императорского казанского университета (1704-1904), часть первая, 1904, стр. 237-238.

хадгалаастай байжээ гэж оросын эрдэмтэн Г.Н.Потанин (1835-1920) 1891 онд Санкт Петербургт хорголжин бараар хэвлүүлсэн Б.Доржийн бүтээлийн эмхтгэл “Чёрная вера и шаманство у монголов” номын оршилд тэмдэглэжээ. XIII зуунд бичигдсэн “Чингисийн чулууны бичээс”-ийг Б.Дорж 1850 онд утгыг нь тайлж маш оновчтой уншсан тухай эрдэмтэн Ц.Шүгэр “XIX зууны тэргүүн хагаст Монголын эртний бичээсийн судалгааг шинжлэх ухааны түвшинд гаргаж ирж чадсан эрдэмтэн бол Б.Дорж байлаа”¹⁶ гэж тэмдэглэжээ. Б.Дорж Казанийн их сургуульд оюутан байхдаа Лувсанданзаны “Алтан товч”-ийг орчуулаад дуусгалгүй үлдээснийг хожим нь түүний монгол багш байсан Гомбын Галсан гүйцээн орчуулаад эх зохиолыг орос орчуулгын хамт хэвлүүлжээ¹⁷. Буриад Монголын Гомбын Галсан манай түүх, уран зохиолыг хэвлэх ажилд ихээхэн хувь нэмэр оруулсан хүн бөгөөд XIX зууны хоёрдугаар хагаст “Алтан товч”, “Увш хун тайжийн тууж”, “Шидэт хүүрийн үлгэр” зэргийг хэвлүүлж¹⁸ орчин цагийн монгол номын түүхийг бүтээлцсэн байна.

Казанийн их сургуулийн монгол хэлний тэнхимийн багш Алексей Бобровников “Монгол-халимаг хэлний зүй” гэдэг ном оросоор бичиж Казаньд 1848 онд хэвлүүлжээ. А.Бобровников хэл судлаачийн хувьд Казанийн их сургуулийн номын хөмрөгт хадгалаастай байсан араб, перс, түрэг, татар, киргиз, чагатай монгол хэлээрх бичмэл, дармал номын бүртгэлийг 1848 онд, “Монгол дөрвөлжин бичгийн дурсгал” гэсэн бүртгэлийг 1870 онд Санкт-Петербургт тус тус хэвлүүлсэн ажээ.

Монголч эрдэмтэн И.Я.Шмидт (1779-1847) Европт анх удаа “Монгол хэлний зүй” гэдэг ном зохиож 1831 онд хэвлүүлсэн бол, мөн тэнд анх удаа герман ба орос цагаан толгойн нэрсийн хавсралттай “Монгол-Герман-Орос” толь бичиг зохиож Санкт-Петербургт 1835 онд хэвлүүлжээ. И.Я.Шмидт мөн 1829 онд Саган цэцэний “Эрдэнийн товч”-ийн монгол эх ба герман орчуулгыг хэвлэж, арван жилийн дараа “Гэсэрийн туужийн” герман орчуулга монгол эхийг хэвлэжээ¹⁹. Ийнхүү Я.Шмидт Монголын түүхийн гайхамшигтай дурсгалт бичиг болон дундад зууны алдартай уран зохиолтой танилцах боломжийг герман хэлтэй европынханд анх олгоод зогсоогүй, монгол номыг орчин цагийн аргаар европод хэвлэхэд өөрийн хувь нэмрээ оруулжээ.

XIX зууны эцэст хэвлэгдсэн монгол номын эмхтгэлд А.Бобровниковын 1849 онд Казаньд хэвлүүлсэн “Грамматика калмыцко-монгольского языка” (Калимак-монгол хэлний хэлзүй), Петербургийн их сургуулийн багш, Монгол уран зохиолын нэрт судлаач профессор А.Позднеевын (1851-1920) хэвлүүлсэн “Монгол угсаатны ардын уран зохиолын дээж” (1880),

16. Шүгэр Ц. Монгол модон барын ном. УБ., 2002. т.145.

17. Труды Вост. Императорск. Археолог. Об-ва, ч.6, Санктпетербург, 1858.

18. Содномдаржаа Т. Монгол ард улсын ном хэвлэлийн хураангуй түүх. УБ., 1965. т.11.

19. Мөн тэнд.

Саган сэцэний 1662 онд бичсэн “Эрдэнийн товч хэмээх монголын түүхийн товчоон” (1883), “Монгол уран зохиолын түүхийн лекц” (1896), мөн чулуун бараар Санкт-Петербургт хэвлүүлсэн Нууц товчооны эхний 96 зүйлийг (1897) тус тус нэрлэж болох юм.

XIX зууны дунд үед Лувсанринчингийн зохиосон “Орос хэлэнд өөрөө суралцах дэвтэр” ном Казаньд хорголжин бараар хэвлэгджээ. Орос хэлийг амар хялбар сурах зориулалттай, монгол орос хадмалтай энэ ном нь монгол хүн зохиосон анхны орос хэлний сурах бичиг бизээ²⁰. Мөн Оросын Гадаад явдлын яамны хэвлэлийн хэлтсийг удирдаж байгаад 1917 оноос Монголд дипломат агентаар ажилласан А.Орловын “Монгол-буриад ярианы хэлний хэл зүй” ном 1893 онд Казаньд, 1832 онд Г.Н.Потанины “Монгол хэлний хэлзүй”, 1891 онд “Монгол-буриадын хэлмэрч” номууд Санкт-Петербургт хэвлэгдсэн ажээ.

Энэ зуунд Петербургийн их сургуулийн профессор К.Голстунский (1831-1899), А.Руднев зэрэг монгол судлалын нэрт эрдэмтэд судалгаа хийж, толь бичиг зохиож, монгол ном орос хэлэнд орчуулж, монгол зохиогчийн ном ч хэвлүүлж байв. Тэдгээрийн дотор нэн чухал, дэлгэрэнгүй ном бол К.Голстунскийн зохиосон “Монгол-Орос-Франц толь бичиг” мөн. К.Голстунский гурван боть “Монгол-Орос толь” зохиож, 1893-1895 онд чулуун бараар хэвлүүлэв. Бас монгол-орос тольд нэмэлт болох дөрөв дэх ботийг 1896 онд Санкт-Петербургт хэвлүүлжээ. Харин нас барсны нь дараа К.Голстунскийн “Монгол-орос толь бичиг”-ийг өөрийн зохиосон нэмэлтийн хамт профессор А.Д.Руднев 1901 онд Санкт-Петербургт дахин хэвлүүлсэн ажээ. К.Голстунскийн толь нь “Нэг хуудсандаа зургаан шонтой олон зуун хуудастай уг толь бичигт толгойн монгол үг 55 мянга гаруй орсон байна”²¹. Мөн К.Ф.Голстунский 1830 онд “Монгол-ойрадын 1640 оны хуулиуд” номоо Санкт-Петербургт хэвлүүлсэн ажээ.

XIX зууны үед Санкт-Петербург, Казан хотод хэвлэгдсэн монгол номын ерөнхий тоймыг авч үзэхэд монгол хэлний зүй, ардын аман зохиол, монголын эртний уран зохиол, толь бичиг голдуу хэвлэгдсэн байна. Номын зохиогчид нь гол төлөв монгол судлаач, монголч эрдэмтэд байсан ажээ. Петербург, Казан хот бол Орос улс дахь монгол судлалын төв болсон төдийгүй, монгол хэл сургах, монгол бичмэл, дармал ном цуглуулж хадгалах, судлах, хэвлүүлэх, түгээн тараах ажлыг эрхэлж орчин цагийн монгол номын хөгжилд томоохон хувь нэмэр оруулж байжээ. Ийнхүү хилийн чанадад монгол ном олноор хэвлэгдсэн нь тэнд монгол номын бааз суурийг буй болгохын зэрэгцээ Монгол Улсын хилээр янз бүрийн шугамаар орж ирж, монголын нийгмийн оюуны санаанд нөлөөлөх чухал хэрэгсэл болж байжээ.

20. Шүгэр Ц. Монгол модон барын ном. УБ., 2002. т.159.

21. Мөн тэнд. т.177.

3. XX зуунд гадаадад хэвлэгдсэн монгол номын онцлог.

XX зууны эхэнд ч Орос Улсын Петербург хот болон бусад хотод хорголжин барын монгол ном хэвлэгдэх нь үргэлжилсэн юм. Энэ үед номын сэдэв өргөжиж, хэвлэлт нь сайжирч байжээ. XX зууны эхнээс монгол номын хэрэгцээ шаардлага улам өсөхийн зэрэгцээ Монголын түүх, соёлыг судлаачид улам эрчимтэй ажиллах болжээ. Энэ нь Богд хаант тусгаар тогтносон Монгол Улс байгуулагдсаны дараа төрөөс явуулсан чухал бодлого шийдвэртэй холбоотой байсан төдийгүй, Нийслэл Хүрээнд орос боловсролтой олон сэхээтэн урилгаар болон худалдаа хийх зорилгоор ажиллах болсонтой холбоотой байв.

XX зууны эхэн үеэс монголч эрдэмтэдийн ном хэвлэх явдал идэвхижсэний гадна монголын эртний уран зохиол, хэл зүй судлал, монголын түүх, ардын эмнэлэгийн болон сурах бичиг, толь бичгүүд түлхүү хэвлэгдэх болсноор ном зохиолын нэр төрөл нэмэгдсэн ажээ. Тухайлбал, 1908 онд Жамсрангийн Цэвээн, профессор Андрей Руднев нар цуглуулсан монгол ардын аман зохиолоо эмхтгэн “Монгол ардын аман зохиолын дээж” нэртэйгээр Петербурgt хэвлэв. 1901 онд Владивостокт “Монгольско-китайско-манжурский словарь” (Монгол-хятад-манжуур толь), Монголч эрдэмтэн А.Позднеевийн орчуулгаар “Эмийн дөрвөн үндэс”-ийг монгол орос хадмалтай 1909 онд, “Халимаг бага сургуульд үзэх шинэ сурах бичиг” 1912 онд Казаньд тус хэвлэгджээ. Эрдэниев хэмээх ламын буриад зоны хүүхдийг сургахад зориулсан “Будда Шигэмүнийн шашны товч сургаал” нэртэй ном нь 1908 онд Санкт-Петербурgt хорголжин бараар хэвлэгджээ. Монголын түүхэнд холбогдох гайхамшигт бүтээл Цанид хамба Агваандоржийн зохиосон “Тэнгэр газрын анх тогтсоноос хаадын эзэлсэн хуучин хөх дэвтэр хэмээх шаштир оршив” ном 1912 онд Санкт-Петербурgt Эзэн хааны шинжлэх ухааны академийн хэвлэх үйлдвэрт монголын түүх сонирхогчдад зориулан хэвлэгджээ.

Энэ үед Монгол орны байдлыг судалсан финлянд нутгийн монголч эрдэмтэн Г.И.Рамстедт “Монгол бичгийн хэл, халхын Хүрээний аман аялгуу хоёрыг харьцуулан шинжилсэн бичиг” (Г.И.Рамстедт. Сравнительная фонетика монгольского письменного языка халхаско-ургинского говора. С-Петербург, 1908) гэдэг зохиолоо 1908 онд С-Петербург хотноо хэвлүүлжээ. Дорно дахины судлаач, Польшийн эрдэмтэн Котвич Владислав Людвигович (1872-1944) 1912 онд Монголыг судлах Козловын экспедицид оролцож Орхон дахь Хар балгасны дурсгалыг нээн илрүүлсэн бөгөөд тэр үед тэмдэглэн үлдээсэн өдөр тутмын тэмдэглэл нь сүүлд ном болж хэвлэгджээ. Вл.Котвич 1902 онд “Монгол хэлний дүрмийн лекцүүд”, 1905 онд “Халимагийн оньсого, зүйр цэцэн үгнүүд”, 1917 онд “Эрдэнэ зуугийн монгол бичээсүүд” зэрэг ном товхимол тус тус Санкт-Петербург хотноо

хэвлүүлсэн байна. Монгол судлаач эрдэмтэдийн бичсэн, орчуулсан ном бүтээлүүд ийнхүү хэвлэгдэх болсон нь уншигч хэрэглэгчдийн сонирхолыг зүй ёсоор татсан ажээ.

XIX зууны сүүлчээс монгол ном хэвлэлийн төвүүд Монголын хилд ойртож, Оросын Владивосток, Эрхүү хотод монгол ном хорголжин бараар хэвлэж байв. Тухайлбал, Цэвэгийн Гомбожав (1873-1930) Владивостоكت Зонхавын зохиол “Их бодь мөрийн зэрэг”-ийг модон барын судраас хорголжин бараар хэвлүүлж, судалгааны тайлбар хийсэн ажээ. Мөн 1909 онд “Пасовия для практического изучения монгольского языка” (Монгол хэлийг дадлагаар судлахад тусламж) ном хэвлүүлсэн нь монгол хэл сурахаар зорьсон орос хүнд ач тус бүхий ном болжээ. Бас “И.А.Подгорбунскийн номд өгөх үнэлгээ” нэртэй шүүмжлэлийн ном оросоор бичиж мөн Владивостоكت 1909 онд хэвлүүлжээ. И.Подгорбунскийн тэр ном нь Эрхүү хотод хэвлэгдсэн “Русско-Монголо-Буриадский словарь” байсан ажээ.

XX зууны эхээр Монголд байгуулагдсан сургуулиудад сурах бичиг шаардлагатай байв. Магадгүй, монгол номын хэрэгцээ ийнхүү нэмэгдэх болсон учир хэвлэлийн төвүүд Монголын хилийн ойролцоо төвлөрсөн байж болох юм. Нөгөө талаар энэ үеэр Орос улсаас худалдаа наймааны зорилгоор Монголд шилжин ирэгсэдийн тоо нэмэгдсэн нөхцөлд монгол хүн орос хэл сурах, орос хүн монголчуудтай харьцахын тулд монгол хэл сурах шаардлага тулгарчээ. Энэ бүхэн нь сурах бичиг, толь бичиг хэвлэгдэх нөхцөлийг бүрдүүлсэн ажээ. Уг зорилгод нийцсэн ном зохиол Монголын хилийн ойролцоох хотуудад хэвлэгдэх нь нэмэгдэв. Жишээ нь, Харбинд 1907, 1911 онд “Словарь монгольских терминов” (Монгол нэр томъёоны толь) нэртэй А.Барановын зохиосон хоёр ном хэвлэгджээ. Мөн Владивостоكت хэвлэгдсэн Г.И.Цыбикова, Н.Амгаев, Аламжи-Мэргэн нарын зохиосон “Монгол-буриад цагаан толгой” сурах бичиг оросын нийслэлд 1910 онд үзэгдэх болжээ²². Тэр үед Сибирийн П.И.Макушкины номын худалдаа “ном-шуудан” үйл ажиллагаа гүйцэтгэж байсан боловч Томск хотын номын худалдаанд энэ ном ирээгүй байв²³ гэж тэмдэглэснээс үзвэл Орос улсад хэвлэгдсэн эдгээр номыг Монгол улсад нийлүүлэхэд тодорхой бэрхшээл учирч байсныг харуулж байна.

Энэ үед монгол зохиогчтой толь бичиг, монгол хэл зүйн зарим суралцах бичиг хэвлэгдэж эхэлсэн байна. Тухайлбал, 1914 онд Харбинд Р.Бимбаевын зохиосон “Краткий русско-монгольский словарь халхасского наречия с монгольской азбукой и необходимыми правилами”(Халх аялгууны орос-монгол товч толь монгол үсгийн цагаан толгой ба шаардлагатай дүрмүүдийн хамт) ном хэвлэгдсэн ажээ. Энэ нь уг зохиогчийн хэвлүүлсэн

22. Яковлева Е.Н. Библиография МНР: Сист. указ. книж. журн. ст. на русс. яз. М.1935. стр. 163

23. Бурдуков А.В. О старой и новой Монголии. М., 1969. стр. 221.

дөрөв дэх толь бичиг байжээ. Түүний эхний толь бичиг нь 1910 онд Хиагт хотын хэвлэх үйлдвэрт хэвлэгдэж, тухайн үед “Вестник Азии”(Азийн мэдээ) сонинд худалдааны зорилгоор хэд хэдэн удаа сурталчилагдсан, хилийн цэргийн комиссар Р.Бимбаевын “Русско-монгольский переводчик халхаского наречия. Сборник наиболее необходимых слов, выражений и фраз для военных, коммерческих и других целей” (Орос-монгол халх аялгууны ярианы дэвтэр. Цэргийн, арилжаа ба бусад зорилгод хамгийн түгээмэл хэрэглэгдэх үг, хэллэг ба өгүүлбэрийн эмхтгэл) орос-монгол ярианы дэвтэр байсан юм. Толь бичиг нь Я.Брандтийн зохиосон “Русско-китайский словарь” (Орос-хятад толь бичиг) хэлбэрээр зохиогдсон 136 хуудастай “Халаасны хэмжээний том” толь бичигт монголын тухай төрөл бүрийн мэдээллүүд багтсан байна гэж тэмдэглэжээ. Сэтгүүл уншигчдад зориулсан Р.Бимбаевын зохиосон 15 мянган үгтэй орос-монгол толийг мөн тэр хэвлэх үйлдвэрт хэвлэсэн ажээ²⁴. Р.Бимбаевын толь бичиг уншигчдад хэрэгцээтэй материалуудыг үндсэнд нь багтаасан байв. Тухайлбал, дээр дурьдсан эхний ярианы дэвтэр болон товч тольд монголын тухай мэдээлэл, хятад-орос хуанли, монголын харуул ба шуудангийн станциудын бүдүүвч зураг зэргийг нийтлүүлсэн ажээ. Р.Бимбаевын хоёр дахь хэвлэл нь “Русско-Монгольский словарь разговорного языка халхакском наречии с приложением кратких грамматических правил и русско-монгольского договора 1912 г. с протоколом к нему” (Орос-Монгол халх аялгууны ярианы толь бичиг хэл зүйн товч дүрэм ба Орос-Монгол хоёр улсын 1912 оны гэрээ, түүний хавсралтын хамт) нэртэй хэвлэгдсэн ажээ.

Р.Бимбаев 1913 оны 12 дугаар сарын 15-нд В.Котвичид бичсэн захидалдаа: “Миний бие Монгол-Орос толь бичиг зохиож хэвлүүлж байгаа; Хэвлэлд шилжүүлэхэд бэлэн болсон Монгол-Орос толь бичиг байна. Оросын Худалдаа, үйлдвэрлэлийн яаманд миний бүтээлийг хэвлүүлэхэд тусалцаа үзүүлэхийг хүссэн боловч одоо болтол дэмжлэг үзүүлсэн ч юм алга, ирүүлсэн хариу ч алга байна”²⁵ гэжээ. Энд дурдсан толь нь Р.Бимбаевын 1914 онд Хиагт (Троицкосавск) хотод хэвлүүлсэн “Монгольско-Русский словарь” (Монгол-Орос толь) байх магадлалтай юм. Р.Бимбаевын үүнтэй адилхан, гэхдээ хэмжээгээрээ арай том толийг 1916 онд Эрхүүгийн цэргийн тойргийн штабаас хэвлүүлэн гаргажээ. Р.Бимбаевын эдгээр толь бичгүүд тэр үеийн монгол, орос хэл суралцагч хүн бүхэнд маш чухал сургалтын хөтөч болсон аж.

XX зууны эхэнд хилийн чанадад хэвлэгдсэн монгол номын онцлог нь номын сэдэв улам өргөжиж, нэр төрөл олширч орчин цагийн монгол ном хэвлэлийн хөгжилд улам их хувь нэмэр оруулах болсон явдал юм. Монгол

24. Библиография. Издания на Монгольском языке.// Вести. Азии. Харбин, 1910. №4. стр.239-240. Ф.А.Кудрявцев. У истоков дружбы // Дорогой дружбы. Иркутск, 1971. стр.53-54, 103.

25. В.Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг. УБ., 1972. т.285.

Улсад сургуулиуд байгуулагдаж эхэлсэн нь монгол номын хэрэгцээг улам ихээр нэмэгдүүлсэн ажээ.

4. Гадаадад хэвлэгдсэн монгол ном Монголд тараагдсан нь.

1896 онд Москва хотод Хятад Дорнодын төмөр замыг Маньчжурыг дайруулан барих хэлэлцээрт гарын үсэг зурсан бөгөөд уг төмөр замыг 1897-1901 онд барьж дуусгажээ. Мөн 1900 онд Байгалын цаадахь төмөр замыг барьж ашиглалтанд оруулсан ажээ²⁶. Ийнхүү Орос Улсаас Хятад болон Монголд бараа тээвэрлэж худалдааг өргөжүүлэхэд саадгүй болжээ. Европт болон Орос Улсад хэвлэгдсэн зарим ном товхимол Оросын Дорнод Сибирийн төмөр замаар худалдаачдын пүүсүүдээр дамжин Монгол оронд тараах боломж нэмэгдсэн ажээ. Монголчууд Оросуудтай шууд харьцаж байсан учраас ном товхимол Хиагтын хилээр дамжин Ар Монголд тараагдах нь хялбар байжээ. Харин Хятадын Харбин нь Чита хоттой төмөр замаар шууд холбогдсон учраас Хайлараар дамжин Өвөр Монголд ном нийлүүлэх боломжтой байв.

Монголд орж ирсэн орост хэвлэгдсэн номын үзэл санаа монгол уншигчдад нөлөөлж байхаас гадна тэд оросын нэрт зохиолчдын зарим бүтээлтэй танилцах боломжтой байжээ. Хувьсгалаас бүр өмнө А.И.Герцены “Полярная звезда” (Алтан гадас од), “Колокол” (Хонх) зохиолууд нь Хятад болон Монголоор дамжин Сибирыг очиж байжээ. Монголын утга зохиол шүүмжлэгч, судлаач Г.Жамсранжав Герцевын зохиол бүтээлүүд Хиагт болон Дорнод Сибирь болон Маймайчэнд (Одоогийн Алтанбулаг) тараагдаж байсан²⁷ тухай тэмдэглэсэн байна. Тэр үед эдгээр зохиол бүтээлүүд ардчилсан хувьсгалт үзлийг сурталчлахын тулд Монголын сэхээтнүүд орос хэлнээс монгол хэлэнд орчуулж байжээ. “Колокол” (Хонх) зохиол нь XIX зууны 60-аад оны үед Оросын албаны болон шилжин суугчид амьдарч байсан Өргөө хотод янз бүрийн замаар тараагдаж байснаас үзэхэд эдгээр зохиол бүтээлийг хэрэглэгчид нь цөөхөн ч гэсэн монгол, орос уншигчид байсныг харуулж байна.

Орост хэвлэгдсэн номын үзэл санааг Монголд тогтмол нэвтрүүлэхийг худалдааны төлөөлөгч, худалдаачин, сүүлдээ монгол судлаач эрдэмтэн болсон А.В.Бурдуков хүсэн эрмэлзэж байжээ. Тэрээр 1910 онд Петербурgt байсан В.А.Котвичт Монголын нэгэн шашны судрын тухай бичихдээ: “Энэ ном нь лам хүн бүхэнд үнэхээрийн чухал юм. Бид тэдэнд ямар ч шашны номыг нийлүүлж чадахаа харуулахын тулд энэ номноос 200 ширхэгийг танайд хэвлүүлж болохгүй юу? Тэд бидэнд зохих материалыг өгч байх ба бид тэдний бодит ажилд нь ямар нэгэн ачаалал үзүүлэхгүйгээр, зөвхөн эрдэм дэлгэрүүлэх хүсэлд хөтлөгдөж л хийх гэсэн хэрэг юм”²⁸ гэжээ.

26. Александров В.А. Россия на дальне-восточных рубежах. 2-ое издание. Хабаровск, 2007., стр.89.

27. Жамсранжав Г. Первые русские. // Альманах библиофила. Книга Монголии. Вып. 24. стр.85.

28. Бурдуков А.В. О старой и новой Монголии.- М., 1969. стр.402.

Өөрөөр хэлбэл, А.В.Бурдуков модон бараар хэвлэгдсэн шашны судар номыг Петербургт хорголжин үсгээр хэвлүүлж, Монголд авчирч тараахыг эрмэлзэж байв.

А.В.Бурдуковын энэ хүсэлт нь Петербургт биеллээ олж чадаагүй учир тэрээр “Монголын сонин бичиг”-ийн редакцияр дамжуулж “Маани” мөргөлийн хэвлэсэн хувилбарыг захиалжээ. 1912 оны 8 дугаар сард Харбинаас Улиастай дахь Консулийн газрын хаягаар 150 ширхэг “Маани” мөргөлийн хэвлэмэл номыг явуулжээ²⁹. Энэ баримт бол тэр үед Монгол Улсад орчин цагийн хэвлэлийн аргаар ном хэвлэх шаардлага нэгэнт буй болсныг давхар нотолж байна.

В.И.Котвичийн удирдлагаар Алексей Васильевич ардын аман зохиол, уран зохиол цуглуулж монголчуудын амьдрал ахуй, зан төрөхийн тухай тэмдэглэл хөтөлж байв. А.В.Бурдуковын ачаар Оросын монгол судлал “Заябандийн намтар”, “Болор толь”, “Шидэт хүүр”, “Хан харанхуй” болон бусад олон ховор ба үнэт зохиолыг олж авчээ³⁰.

Орос оронд хэвлэгдсэн зохиол бүтээлүүд Монголд нийлүүлэгдэж байсан нь Алексей Васильевич Бурдуковын В.Л.Котвичид явуулж байсан захидлуудаас тодорхой байна. В.Л.Котвич монголчуудын дунд эрдэм мэдлэг дэлгэрүүлэхийг эрмэлзэн, Монголд байсан түүнд төрөл бүрийн ном явуулж байжээ. Тухайлбал, “Петербургээс Котвичийн явуулсан монгол, халимаг, төвд хэл дээрх номууд, тухайлбал, Ц.Ж.Жамсараногийн орчуулсан “Газар зүй” (География), “Монголын түүх, Хөх дэвтэр”, “Жангарын үлгэр”, “Монгол ба төвдийн цагаан толгой” (Монгольская и Тибетская азбука) болон бусад номыг сурталчлан дэлгэрүүлэх оролдлого хийж байжээ”³¹. Энэ талаар нэлээд дэлгэрэнгүй мэдээлэл А.В.Бурдуковын дуртгалд өгүүлсэн бий. Орост хэвлэгдсэн тусгайлсан болон шашны сэдэвтэй ном зохиолоос гадна Ц.Жамсаранов болон А.Буднев нарын эмхтгэсэн “Образцы монгольской народной литературы” (Монгол ардын уран зохиолын дээж бичиг. 1908) зэрэг уран зохиолын ном мөн тараагдаж байжээ.

Оросын нэртэй монгол судлаач эрдэмтэн В.Я.Владимирцев оросын төрөл бүрийн ном Монголд тараагдаж байсан тухай бичихдээ: “бэлэг солилцох явцад төрөл бүрийн гаалийн номуудын зэрэгцээ Санкт-Петербург хотноо халимаг хэл дээр хэвлэгдсэн номууд надад ихээхэн ач тусаа өгсөн юм. Эдгээр номууд нь дадлагаар бичиг сонирхогчдод асар их боломж олгосон юм”³² гэжээ. Оросын номыг Богд хаан өөрөө мөн сонирхон хэрэглэж байжээ. Тэрээр анагаах ухаанаар оролдохын тулд Петербургт хэвлэгдсэн анагаах

29. Мөн тэнд. стр.402.

30. Бурдуков А.В. Хуучин ба шинэ Монголд. Дуртгалууд. УБ., 1987. т.8.

31. Мөн тэнд. т.11.

32. Владимирцев В.Я. Поездка к Кобдским дербетам летом 1908 гг. // Изв. ИРГО. СПб., 1910. Т.46. Вып. I/5. стр.355.

ухааны номууд болон атлас (хүний биеийн зургийн) захиалж байжээ³³. Мөн Монголын сүм хийдийн зарим лам орос ном ашиглахыг оролддог байв.

Монгол Улсад ном зохиолоос гадна монголчуудад зориулж Орос, Хятад улсад хэвлэсэн тогтмол хэвлэл болох сэтгүүл мөн тараагдаж байжээ. Тухайлбал, Монгол Улсад анх тараагдсан хэвлэл бол 1895-1897 онуудад Читад хэвлэгдсэн орос, монгол хэл дээр хэвлэгдсэн “Жизнь в восточной окраине” (Дорнын хязгаар нутаг дахь амьдрал) сонин байв. Энэ сонин бол монгол ба буриадын уншигчдад зориулагдсан бөгөөд улс орнуудын, ялангуяа, оросын бодлогыг сурталчлах зорилготой байв³⁴.

“Юань-Дун-Бао” сонины хэвлэх үйлдвэр Харбин хотод ажиллаж, сурталчилгааны болон бусад нийтлэлүүдээ орос-хятад төдийгүй, орос-хятад-монгол хэл дээр нийтэлдэг байв. Тухайлбал, “Монголын сонин бичиг” сонин гарч байсан нь тохиолдлын хэрэг биш бөгөөд Харбин хотноо ажиллаж байсан Москвагийн эд барааны пүүсийн салбар Ваикул Морозовын пүүсээс эрхлэн “Монголын сонин бичиг”³⁵ гэдэг сэтгүүлийг 1910 оноос эхлэн сард нэг дугаар хэвлэдэг болов. “Азийн мэдээлэл” болохын хувьд “Монголын сонин бичиг”-ийг Хятадын Дорнын төмөр зам үйлдвэрлэлийг санхүүжүүлж байжээ. “Монголын сонин бичиг”-ийг үүсгэж байгуулахад нь Орос-Монголын худалдаа, эдийн засгийн харилцааг хөгжүүлэх, оросын улс төрийн ба соёлын амьдралыг Монголын ард түмний дотор сурталчлан таниулах зорилготой байсан юм. Түүнээс гадна соёлын ололтыг Монголын ард түмний дунд сурталчлах явдал түүний бодлогын нэг чухал чиглэл байжээ. Түүний дараа Харбинд хэвлэгдсэн монгол хэл шинжлэлийн “Монгол ер үгийн сэтгүүл бичиг” хэмээх сэтгүүл монголын уншигчдад зориулагдсан боловч Монгол орны өмнө тэр үед түүхэн үйл явдлаар тавигдсан асуудлыг сэдэж гаргадаггүй байв. “Монгол ер үгийн сэтгүүл” нь монгол уншигчдад төдий л мэдэгдэхүйц нөлөө үзүүлж, тэдний дэмжлэгийг хүлээж чадаагүй юм³⁶.

Эдгээр хэвлэлийн талаар академич Б.Ринчен, “...Манж дайчин улсын нэгэн зах хязгаарын бөглүү муж байсан монгол газар монгол хэлээр анх тогтмол сонин, сэтгүүл гарах болсон явдал монгол хэлэнд шинэтгэл орохын эх шинж нь болжухуй хэмээн үзвээс зохимуй. Үүнд монгол хэлээр ямар ямар сэтгүүл гарч эхэлсний тоймыг дурдваас, Манж дайчин улсын Хэвт ёсны тэргүүн онд “Монголын сонин бичиг” хэмээгч гарч, Дундад Иргэн Улсад Бошгыг халж, хөрөнгөтний засагт Иргэн улс тогтносон үеэс, Иргэн улсын хоёрдугаар оноос “Монголын ер үгийн сэтгүүл бичиг” чулуун бараар

33. Чимитдоржиев Ш.Б. Россия и Монголия. М., 1987. стр.190.

34. Даревская Е.М. Русская периодическая печать в дореволюционной Монголии.// Сибирский исторический сборник. Иркутск, 1973. Вып.1. стр.62.

35. Монголын сонин бичиг. Харбин, 1910

36. Дэлэг Г. Монгол тогтмол хэвлэлийн түүхэн тэмдэглэл. УБ., 1965. т.29.

хэвлэгдэн гарах болжухуй. “Монголын ер үгийн сэтгүүл бичиг” гол төлөв Иргэн улсын засаг засаглалын албан мэдээ зэргийг голчлон нийтэлж, хэрэглэгчид нь их төлөв албан хаагчдын төдийхөн явцуухан хүрээний дотор тархаж байсан байна. “Монголын сонин бичиг” Нанхиад (Харбинд) орос хүмүүсийн санаачлагаар гарч байсан нь нийтлэх агуулгын хувьд Иргэн улсын засгийн албан сэтгүүл “Монголын ер үгийн сэтгүүл бичиг”-ээс арай дэвшилт үзэлтэй бөгөөд дэлхийн олон улсын тойм байдлаас бага бага зүйлийг гаргах зэргээр тэр үеийн үзэгчдийн мэдлэгийн хүрээг өргөтгөхөд илүү үүрэг гүйцэтгэж, захиалан үзэх хүн арай илүү, албан хаагчдаас гадна энгийн бичигтэн хүмүүс ч олон улсын байдлыг тэр сониноос бага бага хэмээвч олж үзсүгэй хэмээн сонирхох бүлгээ”³⁷ гэж бичжээ.

Тэр үед “Монголын сонин бичиг” европын стандартын дүр төрхтэй Монгол улсын худалдаа үйлдвэрлэлийн сурталчилгааны цорын ганц хэвлэл байсан юм. Сэтгүүлийн редакцын зөвлөлийн бүрэлдэхүүнд орос, монгол, хятад, англи хэлтэн хүмүүс бүрдүүлж байсан бөгөөд, зар сурталчилгаа өгдөг байгууллага хүмүүс нь ажил хэрэгч захиалагчид байсан ажээ³⁸. 1909 онд Хятадын “Бэйцзин жибао” бичихдээ: Харбины сониныг (Монголын сонин бичгийн тухай) монголчууд сайнаар хүлээж авлаа гэжээ. “Манай колончлолын яам монголыг гэгээрүүлэх төлөвлөгөө боловсруулсан боловч юу ч хийсэнгүй. Оросууд юу хийсэн, бид яг тэрнийг хийх байсан юм” гэж сонинд тэмдэглэсэн байжээ³⁹. Энэ нь Монголд явуулах бодлогоороо Орос, Хятад хоёр гүрэн өрсөлдөж байсныг, Оросын бодлого илүү монголчуудын талархалыг хүлээж байсныг харуулж байна.

Гэвч уг сэтгүүл нь зөвхөн оросын бүтээгдэхүүн байгаагүй. Түүнийг санаачилж зохион байгуулагчдын нэг нь Оросын талтай хамтран ажиллагсадын талыг баримтлагч Өвөр Монголын засаг ноён Удай байжээ⁴⁰. Удай бол Өвөр Монголын засаг ноён. Түүний хошуунд манжийн эсрэг хөдөлгөөн хүчтэй өрнөж, бусад хошуудыг ч бас татан оролцуулах болов. 1912 оны есдүгээр сард хятадууд Удай ноёны хошууг эзэлж ноён өөрөө Өргөө рүү зугаджээ. Удай Өргөөнд ирээд Шүүх яамны дэд сайдын тушаалд томилогдож, 1913 оны сүүл, 1914 оны эхээр Орост очсон монголын төлөөлөгчдийн бүрэлдэхүүнд оролцсон ба 1914-1915 онд Хиагтад болсон гурвын хэлэлцээрт оролцож байв⁴¹.

“Монголын сонин бичиг” сонины хэвлэлийн редакц болон хэвлэх үйлдвэрт орос Монгол мэргэжилтэнүүд, түүний дотор хэвлэгч, өрөгч, дэвтэрлэгчид ажиллаж байв. Хэвлэлийн редактор нь Өлзий (Харчины дунд хошууны 37. Ринчен Б. “Монгол бичгийн хэлний зүй – хэлбэр судлал”-ын удиртгал, т.1-2. Хуучин монгол үсгийн гар бичмэл. УБ., 1961

38. Библиография Монголун Бичиг// Вести: Азия. Харбин, 1909. №1. стр.284.

39. Российский государственный исторический архив. ф.323, оп. 1, д. 3199, л.44

40. Мөн тэнд. л. 22-24.

41. Бурдуков А.В. Хуучин ба шинэ Монголд. УБ., 1987, т.246.

харъяат байв). Орос хэвлэл “Новое время” түүнийг боловсролтой хүн гэж талархаж байсан ажээ. “Монголын сонин” тусгай хошуу бүрт талархал хүлээж байсан тухай тэнд тэмдэглэсэн байна. 1909 оны сүүлээр оросууд Харбин хотод монгол хэл дээр “Монголын сонин бичиг”-ийг гаргаж эхлэхэд Хайсан гүн түүний эрхлэгчийн нэгэн байсан юм. Энэ сонин олонд алдаршсан билээ⁴². Хайсан гүн бол Монголын тусгаар тогтнолын төлөө идэвхитэй тэмцэгч байсан бөгөөд 1911 онд Петербург очсон монголын төлөөлөгчдийн бүрэлдэхүүнд оролцсон ба Монголын тусгаар тогтнолыг зарласны дараа Гадаад яамны дэд сайд болжээ. Энэ бүхэн нь хилийн чанадахь хэвлэлд монгол хүмүүсийн оролцоо, хувь нэмэр их байсныг харуулж байна.

XIX зууны эхэн үеэс XX зууны эхэнд тусгаар тогтносон Монгол Улс байгуулагдах хүртлэх үеийн Оросын Санкт-Петербург, Казан, Эрхүү, Владивосток, Хиагт, Хятадын Харбин хотод хэвлэгдсэн монгол ном, бусад тогтмол хэвлэл нь янз бүрийн шугамаар Монголд тараагдаж энэ нь монголын нийгмийн оюуны санаанд эерэгээр нөлөөлж, Монгол Улсад орчин цагийн ном хэвлэл үүсэх угтал нөхцөл болсон ажээ.

5. Орчин цагийн ном хэвлэлийн арга Монгол Улсад нэвтэрсэн нь.

1911 оны сүүлчээр байгуулагдсан таван яамны бүтэц бүхий Богд хаант Монгол Улсын засгийн газар нь нийгэм, соёл, боловсролын чиглэлд урьд өмнө болж байгаагүй олон өөрчлөлт хийсний дотор монголчуудын XIII зуунаас эхэлж модон бар ашиглаж ном хэвлэж ирсэн аргын оронд Европын орнуудад түгээмэл хэрэглэж байсан хэвлэлийн машинжсан аргыг Монголын түүхэнд анх удаа нэвтрүүлсэн явдал мөн билээ. Модон барын аргатай харьцуулахад хэвлэлийн машинжсан арга нь хурдаар илүү, олон тоогоор хэвлэн олшруулах бололцоотой, хүн хүч бага шаарддаг, хэвлэсэн зүйл чанартай зэрэг олон давуу талтай болохыг монголчууд маш гярхай ажигласан байжээ.

Монгол Улсад орчин цагийн Европ маягийн хэвлэлийн машин, үсэг материал нэвтрүүлэх ажил 1912 оноос эхэлсэн тухай баримт үлдсэн ажээ. Нийслэл Хүрээнд ажиллаж байсан Оросын худалдаачин Ф.Москвитин Санкт-Петербургт оршин сууж байсан В.Котвичид 1912 оны 9 дүгээр сарын 8-ны өдөр бичсэн захидалдаа: “Хэсэг нөхдийн хамт би хэвлэлийн хороо байгуулж буй бөгөөд монгол үсгийн тэмдэгтийг санамсаргүй Эрхүүгээс олж авлаа. Одоо эхлээд хэвлэлийн хорооны зардлаар монгол хэдэн сонин гаргая. Дараа нь консулын газраар дамжуулан, хэрэв энд Коростовец ирэх бол түүгээр дамжуулан сонинд улсаас тэтгэлэг гаргаж өгөхийг санал болгох бодолтой байна”⁴³ гэж бичжээ.

42. Мөн тэнд. т.242.

43. В.Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг. УБ., 1972. т.25. И.Я.Коростовец. Монголд өнгөрүүлсэн есөн сар. УБ., 2010. т.170-171.

Дээрхи Ф.Москвитин, түүний нөхөр Малиновский нарын оруулж ирсэн машин техникийн үндсэн дээр Монгол Улсад орчин цагийн анхны хэвлэх үйлдвэр байгуулагдсан байна.

“Монгол улсын их бууны анхны ангийн үзлэгийн дараа Малиновский биднийг өөрийнхөө байгуулсан орос-монгол хэвлэх үйлдвэрийн нээлтэд урилаа. Хэвлэх машиныг бидний дэргэд шууд залган ажиллуулав. Хэвлэх үйлдвэр алгын чинээ хоёр өрөөтэй, нэгэнд нь Троицкосавскаас ирсэн орос дарга суух болжээ. Оргилуун дарс ууж, таатай үг хэлцгээлээ. Үнэндээ бол энэ хэвлэх үйлдвэр минийх бөгөөд Петербургт захиалсан монгол үсэг ирмэгц монгол сонин хэвлэх ажилд ашиглах юм”⁴⁴ гэж Монгол дахь хаант Оросын бүрэн эрхт төлөөлөгчөөр ажиллаж байсан И.Я.Коростовец 1912 оны 11 дүгээр сарын 7-ны өдрийн тэмдэглэлд бичжээ. Эдгээр тэмдэглэлүүд нь Монгол улсад орчин цагийн анхны хэвлэх үйлдвэр хэзээ байгуулагдсаныг, үсэг материалыг хаанаас авч байсныг, ямар зорилго агуулж байсныг тодоор гэрчилж байна. Энд дурдсанаар хэвлэх үйлдвэрийн даргаар Хиагтаас ирсэн хүн ажиллаж, хэвлэх машин, үсэг материалыг Эрхүүгээс анх оруулж ирсэн хэдий ч, зарим төрлийн үсэг дутагдалтай байсан учир Петербургт захиалан авч байжээ. Энэ хэвлэх үйлдвэрт 1913 оны 3 дугаар сарын 6-ны өдөр Монгол Улсын анхны хэвлэл “Шинэ толь” хэвлэгдсэн ажээ.

Оросуудын оруулж ирсэн хэвлэлийн хороо ажиллаж эхлэх үеэр Богд хаант Монгол Улсын засгийн газар нийслэл Хүрээнд орчин цагийн хэвлэх үйлдвэр байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Богд хаант Монгол Улсын Гадаад яамнаас Дотоод яам, Шүүх яам, Цэргийн ба Сангийн яам болон Бүгд ерөнхийлөн захирах яаманд “Орос улсад төмөр хэвээр сийлсэн монгол дан үсгийн хэв ба дармал дарах эргүүлэг үнэ асар үлэмжгүй, хэрэглэхэд маш түргэн тустай” болох учир захиалан авчрах хүсэл гаргахад дээрх яамд бүгд зөвшөөрч, Бүгд ерөнхийлөн захирах яамнаас “Энэ удаа түвдийн хэв хэрэглэх зүйл бага тул түүнийг зогсоож, монгол үсгийн хэвийг даруй зохих газар захиар явуулж ирүүлэх нь маш эрхэм хурдханаар завдаж ирүүлэлтэй”⁴⁵ хэмээн цохжээ. Орос Улсаас монгол үсгийн машин захиалан авахад 1912 оны сүүлчээр Монгол Улсаас Орос Улсын эрх баригчидтай ажил хэргийн хэлэлцээ хийхээр Петербургт очсон сайд чин ван Ханддорж гол үүрэг гүйцэтгэжээ. Академич Ж.Болдбаатар энэ тухай: “1912 онд М.Ханддоржийн санаачилгаар Орос Улсаас хэвлэлийн машин, үсгийн хэв захиалан авчирч, Гадаад яамны дэргэд хорголжин барын жижиг хэвлэх үйлдвэр байгуулан, тогтмол сонин, сэтгүүл, ном дэвтэр хэвлэдэг болжээ”⁴⁶ гэж бичжээ. Ийнхүү Монгол Улсад 1912 онд Орос-монгол хэвлэлийн хороо, монгол хэвлэлийн хороо зэрэгцэн ажиллах болсон билээ. Хэвлэлийн үйлдвэрлэлийн бүхэл бүтэн аргыг ердөө ганцхан

44. Коростовец И.Я. Монголд өнгөрүүлсэн есөн сар. УБ., 2010.т.170-171.

45. МУУТА. Фонд-4, Д-1, ХН-4.

46. Болдбаатар Ж. Эрдэнэ дайчин хошой чин ван Ханддорж. УБ., 2011.т.203.

жилийн дотор нэвтрүүлнэ гэдэг бол манжийн олон зуун жилийн дарлалаас дөнгөж ангижирсан орны хувьд ч, тэр үеийн нийгмийн хөгжлийн доогуур түвшингийн үүднээс аваад үзсэн ч тийм амар зүйл байгаагүй юм. Хэрэв Монголын засгийн газар ердийн замаар хэвлэлийн орчин цагийн аргад шилжинэ гэвэл хавьгүй удаан цаг хугацаа, илүү их хөрөнгө зарцуулах байлаа. Монгол Улс хэвлэлийн орчин үеийн аргад шилжих хамгийн богино арга замыг тун оновчтой сонгож Орос Улсаас хэвлэлийн техникжсэн аргыг шууд авч хэрэглэсэн ажээ. Тэр үед Орост дээр дурьдсанчилан монгол хорголжин үсгийн хэвийг бүтээж, үсэг цутган, мэргэжлийн ажилтантай болж, монгол ном хэвлэх аргыг эзэмшин олон нэрийн ном хэвлэхийн байжээ. Ийнхүү Орос Улсад хэвлэгдэж байсан монгол ном хэвлэлийн бааз суурь, техник, технологийг монголчууд шууд авч ашигласнаар Монгол Улсад орчин цагийн хэвлэлийн үйлдвэр, ном хэвлэх шинэ арга үүссэн ажээ.

Дүгнэлт

XIX зууны эхний хагсаас Хаант Орос Улсын Санкт-Петербург, Казан хотуудад монгол номыг Европод хэрэглэж байсан хэвлэлийн түгээмэл арга болох машинжсан аргаар хэвлэж эхэлснээр орчин цагийн монгол ном хэвлэлийн түүх эхэлдэг бөгөөд энэ арга нь Оросын бусад хотод хэрэглэгдсээр тодорхой цаг хугацааны дараа Монгол улсад нэвтрэв. Орос Улсад хорголжин барын гүймэл үсэг хэрэглэж хэвлэлийн техникжсэн аргаар олон нэрийн монгол ном хэвлэгджээ. Эдгээр ном хэвлэл нь монголчуудын дотор тараагдаж уншигчдын талархлыг хүлээв. Өөрийнхөө давуу талыг харуулж чадсан хэвлэлийн орчин цагийн арга нь хурдтай, механикжсан, бүтээгдэхүүний чанар зэрэг давуу шинж чанараараа модон барын хэвлэлийн аргыг бүрмөсөн халсан ажээ. Монгол Улсад орчин цагийн ном хэвлэлийн арга нэвтрэхэд хилийн чанадад хэвлэгдсэн монгол ном хэвлэл угтал нөхцөл нь болсон юм.

Abstract: In early 19th century, a printing of Mongolian books has begun in Russian Empire cities such as Sankt Peterburg and Kazan. These all started due to Russian government has decided to open a department of Mongol Studies attracting more people to be involved in the learning process. Among the first books that have been printed in Mongolian were the translations of religious books, books on Mongolian grammar, history, culture as well as bilingual and multilingual dictionaries. Consequently, the manual printing has been transferred into mechanical ones. In 1912, the first Mongolian printing factory was opened in Mongolia, and the first printed books were dated by 1913. In summary, the Mongolian books published abroad became the conditions to establishing the present publishing business in Mongolia.

Ном зүй

Бат-Очир Лу, Отгонжаргал С. XX зууны Монгол дахь улс төрийн үйл
явц. УБ., 1996.

БНМАУ-ын түүх. Гурван боть. Тэргүүн боть (Нэн эртнээс – XVII зуун)
Дэд боть (1604-1917). Гутгаар боть (Ойрхи үе) УБ., 1966

Жамсран Л. Монголын сэргээн мандалтын эхэн. (1911-1913). УБ., 1992.

Идшинноров С. XIX-XX зааг дахь Монголын нийгэм-эдийн засгийн
байгууллын зарим асуудал. УБ., 1987.

Пунцагноров Ц. Монголын автономит үеийн түүх. УБ., 1955.

Пүрэвжав С. Хувьсгалын өмнөх Их хүрээ. УБ., 1961.

Урангуа Ж. XX зууны эхэн үеийн Ар Монгол дахь шинэтгэл. УБ., 1997.